

Nazwę miejscowości profesor Rymut wyjaśnia następująco: *Rdzeń nur, nyr występuje często w nazwach wodnych, szczególnie Polski wschodniej oraz na terenie Białorusi i Ukrainy. Rdzeń ten kontynuujący *neur, oznacza wodę. W języku polskim zachował się w wyrazach nurzyć, nurek. (...) Nazwa określała pierwotnie teren mokry, wilgotny*¹.

Okolice Nura stanowiły miejsce zasiedlenia ludzi już w dawnych wiekach. W opracowaniu „*Ostrów Mazowiecka z dziejów miasta i powiatu*” znajdują się mapki stanowisk archeologicznych z różnych okresów. Większość z nich została rozpoznana właśnie w gminie Nur. Ze znalezisk archeologicznych znane są: Nur, Ołtarze Gołacze, Kossaki, Zuzela, Obryte, Ślepowrony, Łęg Nurski i inne². Nie były to tylko pojedyncze znaleziska, ale odkryto liczne cmentarzyska i dawne osady z czasów prehistorycznych³.

We wczesnym średniowieczu istniała tu osada targowa. Jej powstaniu sprzyjało korzystne położenie osady nad spławną rzeką, przy przeprawie, na pograniczu Mazowsza, Litwy i Rusi. Handlowano tu takimi towarami jak: zboże, drewno, skóry, воск i miód⁴.

Przypuszcza się, że istniał tu średniowieczny gród, strzegący tych okolic, a osada rozwijała się na podgrodzium. Do tej pory jednakże nie odkryto pozostałości po grodzie ani innych warownych budowlach. Mimo to, Nur należy do bardzo starych osiedli. Podkreśleniem roli tej osady było powstanie tu kościoła, a może i parafii. Przypuszcza się, że owa pierwsza parafia powstała zapewne już w XII-XIII wieku⁵.

W XIII i XIV wieku nastąpiło zahamowanie osadnictwa na wschodnim Mazowszu. Podczas najazdów Prusów, Jaćwingów, Litwinów i Rusinów wiele dawnych osiedli upadło niemal całkowicie.

Sytuacja zmieniła się dopiero na przełomie XIV i XV wieku, gdy Litwa przyjęła chrzest i zawarła sojusz z Polską. Ustały najazdy litewskie, a książęta mazowieccy rozpoczęli intensywną kolonizację terenów przygranicznych. Właśnie w tym czasie powstała większość okolicznych wiosek zamieszkałych przez drobną szlachtę. Książę przekazał rycerzom praktycznie wszystkie grunty w tej okolicy. Wyjątkiem był Nur, który przeznaczony został na lokalne centrum władzy książęcej. Miała temu służyć lokacja miasta, która, według S. Pazyry, odbyła się w 1425 roku⁶. Niektórzy badacze przesuwają czas powstania miasta na rok 1410⁷. Trudno to dokładnie stwierdzić, ponieważ pierwotne dokumenty zaginęły. Miasto powstało na terenie podgrodzia targowego⁸, w 1434 roku nastąpiło potwierdzenie praw miejskich, kolejne miało miejsce w roku 1764⁹.

Podczas lokacji miasta na prawie niemieckim, ustanowiono urząd wójta. W akcie lokacyjnym nadano miejscowemu wójtowi cztery łany ziemi¹⁰. W mieście ustanowiono też łaźnie¹¹. Władze sprawowała rada miejska, czyli wójt i rajcy miejscy¹². Mieszczanie podczas lokacji miasta zawsze otrzymywali pewną ilość ziemi, gdyż wielu z nich często utrzymywało się z rolnictwa. Mieszczanie Nura otrzymali prawo użytkowania 50 włók ziemi ornej¹³, a także łąki oraz pastwiska. Do obowiązków mieszczan należało wystawienie tak zwanego wozu wojennego w czasie wojny. Powinien on być zaprzężony w jednego lub cztery konie i napełniony żywnością. Oprócz woźnicy miasto wyposażało też wóz w jednego lub dwóch zbrojnych pachołków. Takie wozy wysyłano na wyprawy wojenne. W XVI wieku wiele miast, w tym również Nur, uzyskało prawo dawania gotówki na cele wojny zamiast ekwipowania wozu¹⁴.

Niewiele zachowało się danych o tym mieście z czasów obejmujących okres do roku 1526, nie zachowały się spisy podatkowe, nie przeprowadzano lustracji. Było to jedno z wielu niewielkich

¹ Rymut Kazimierz, *Nazwy miast Polski*, Warszawa 1987, s. 167.

² *Ostrów Mazowiecka z dziejów miasta i powiatu*, Warszawa 1974, s. 14-23.

³ Tamże.

⁴ Pazyra S. *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 76-77.

⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, tom X, z. 12, Warszawa 1975, hasło Nur.

⁶ Pazyra S. *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 76-77.

⁷ Zakrzewski A, Nur zary dziejów [w:] *Ostrów Mazowiecka z dziejów miasta i powiatu*, Warszawa 1975, s. 455.

⁸ Pazyra S. *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 117.

⁹ Tamże.

¹⁰ Pazyra S. *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 229-230.

¹¹ Tamże, s. 238.

¹² Tamże, s. 268.

¹³ Tamże, s.329.

¹⁴ Tamże, s. 346-347

miast mazowieckich, którego mieszkańcy żyli głównie z handlu, uprawy ziemi (50 włók gruntów) oraz sukiennictwa, istniały tu postrzygalnie sukna oraz folusze.

Nur był miastem książęcym do 1526 roku, w tymże roku, po wymarciu dynastii Piastów mazowieckich, Księstwo Mazowieckie włączono do Korony Królestwa Polskiego. Nur stał się miastem królewskim. Właśnie wtedy zaczął się okres jego świetności. Przez pewien czas zarządzała nim królowa Bona, która okazała się sprawnym administratorem.

W nowym podziale administracyjnym w województwie mazowieckim wydzielono ziemię nurską, składającą się z trzech powiatów, w tym również nurskiego. W Nurze urzędował przedstawiciel władzy królewskiej, starosta. Miał tu siedzibę urząd grodzki, sprawujący pieczę nad administracją ziemi nurskiej i nadzór nad sprawami kryminalnymi. Tutaj też miał swą siedzibę sąd ziemski, rozstrzygający sprawy cywilne szlachty. Wreszcie, właśnie w Nurze, miały miejsce zebrania sejmiku ziemi nurskiej. Co pewien czas zjeżdżała się tu tłumnie szlachta, aby obradować nad polityką kraju, wybierać posłów i deputatów. Sejmik był też organem władzy samorządowej ziemi nurskiej. Działo się tak przez cały okres Rzeczypospolitej szlacheckiej, z wyjątkiem lat 1640-1647. W grudniu 1640 roku król Władysław IV zawiadomił szlachtę nurską o przeniesieniu obrad sejmowych do Ostrowi, powodem tego był zapewne fakt, że mieszkali tam bogatsi obywatele ziemi nurskiej i to oni „promowali” Ostrow na dworze królewskim. Decyzja króla wywołała jednakże wiele zamieszania. Część szlachty jeździła na sejmiki do Ostrowi, ale część do tradycyjnego miejsca, do Nura. Doszło do gwałtownych sporów wśród miejscowej szlachty, a nawet do rozlewu krwi. Dopiero konstytucja sejmowa z 1647 roku przywróciła „*tedy znowu wszystkie sejmiki elekcyjne i zjazdy publiczne z Ostrowi do Nura*”¹⁵.

Sejmiki szlacheckie obradowały zawsze w największych budynkach danej miejscowości, w tym przypadku był to miejscowy kościół. Bywały sytuacje, że ksiądz wyganiał „panów braci” z kościoła, ponieważ często zdarzały się nieobyczajne zachowania w kościele (pijaństwo).

Znaczenie politycznie miasta szło w parze z rozwojem gospodarczym. Odbywały się tu cztery jarmarki rocznie oraz tygodniowe targi. Dzięki korzystnemu położeniu, Nur stał się znaczącym ośrodkiem handlu zbożem, które ówczesnie masowo wysyłano przez Gdańsk do Europy Zachodniej. Z licznych zapisków można wnioskować, że spławiano tu nie tylko zboże znad Buga, ale również z Podlasia. Jeżeli nie dało się spławić zboża rzeką, dowożono je wozami¹⁶.

Pierwszych dokładniejszych danych o mieście dostarcza nam lustracja dóbr królewskich z 1564 roku. W tym czasie starostą nurskim był Leonard Kobylski, który w dniu 6 XII 1556 roku otrzymał przywilej na dożywotnie sprawowanie urzędu starosty nurskiego i ostrowskiego¹⁷. Lustracja dostarcza wielu interesujących informacji o Nurze w tym czasie. Napisano w niej „*To miasto leży w ziemi warszawskiej, 20 mil do Warszawi, przy porcie nad rzeką Bugiem, mila od granic litewskich. Jest miasto sądowe, sądzą w nim roki ziemskie i grodzkie dla dalekości grodu warszawskiego. Ma to miasto grunt dobry we dwojem polu, a jednym polu średni. Jest w tym mieście włók wszystkich 50, między którymi jest włók wójtowskich 5, plebańskich włók 3, włók wolnych 3 (...). Jest też tam przy tym mieście morgów 22, na których sobie mieszczanie poczynili ogrody, płacą z każdego morgu po dwudziestu po dwa grosze (...). Mieszczanie nurscy mają łąki w lesie zwanym Kolowe wolne, z których nic nie płacą (...) mają też i drugie łąki, które zowią Strzembolowo, tamże mają i paszę (...). W tym mieście jest domów wszystkich 263, z których za jekiemś dawnym zwyczajem, a nie prawem, żadnego czynszu nie płacą, jako w inszych mieściach. Jakże też i rzemieślnicy od rzemiosł nic nie płacą, na co żadnego prawa ani wolności nie okazali (...). Jest przy tym mieście rzeźników miejskich 9, którzy wedle starodawnego zwyczaju płacą do dworu (...). W tym mieście Nurze bywają 4 jarmarki do roku wywołane, pierwszy na Białą Niedzielę, drugi na ś. Trójcę, trzeci na ś. Dominik, a czwarty na Jedenaście Tysiąc Dziewic, dzień targowy wtorek. Płacą cła ziemnego od wołów ruskich po groszu 1, targowego po półgroszku, od wozów i od koni płacą per gr 1. Jest przy tym mieście cło wodne, które od tylko od pojazdy i drygawek wybierają, tak na skutach, na tratwach, na komięgach (...)*”¹⁸.

W mieście działał cech piwowarów (wedle zwyczaju dawnego). Duże przywileje miał miejscowy pleban, który posiadał prawo (od 1526 roku) mielenia zboża i postawienia młyna (*kędy by jeno chciał*), które w tamtych czasach stawiano na specjalnych łodziach na rzekach. Pleban

¹⁵ Chojińska-Mika J. *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998, s. 24.

¹⁶ *Księgi referendarskie*, tom I, Warszawa 1910, s. 73.

¹⁷ *Lustracja województwa mazowieckiego, 1565, część II*, Warszawa 1968, s. 227.

¹⁸ Tamże, s. 166.

postawił młyn w najlepszym miejscu na rzece¹⁹. Z niej utrzymywało się też 10 rybaków-mieszczan. Wójtem w Nurze był Maciej Chądzyński, który otrzymał ten przywilej jeszcze do królowej Bony. Na wójtostwo składało się 5 włók ziemi oraz młyn. W lustracji jest szczegółowy opis młynów na rzece Bug: „Pierwszy młyn lodny na rzece Bugu który trzyma młynarz Marek, (.....), drugi młyn lodny, na tymże Bugu, który trzyma Stanisław Smalidupa (...), trzeci i czwart, także lodny, na tejże rzece Bugu, który trzyma Wawrzyniec młynarz, (...). Szósty młyn na Bugu, także lodny, który trzyma Andrzej Gędzie, siódmy młyn, także lodny, na rzece Bugu, którzy trzyma Paweł Pielska, ósmy młyn, także lodny, na rzecz Bugu, który trzyma Jan Siemlenin. Dziewiąty młyn na rzece Suszolcze ma 2 koła korzeczne, jedno mączne drugie foluszowe, który trzyma Jan Bula. Dziesiąty młyn na tejże rzec Suszolcze ma 1 koło mączne, a drugie foluszowe które trzyma Mikołaj Slynbich. Jedenasty młyn na rzece Nurcu na polu z ziemiami wójtowskimi (...)”²⁰.

Tak więc, Nur był ówczesnie dosyć znacznym miastem, stolicą ziemi nurskiej, miejscem roków sądowych i odbywania sejmików, a także ważnym centrum gospodarczym z targami i jarmarkami. W handlu zbożem posługiwano się nawet korcem nurskim (miara nurska; dwa korce nurskie równały się 3 korcom gdańskim). Na Bugu istniało osiem młynów i jeszcze trzy na mniejszych rzekach w okolicy²¹.

W lustracji mamy też szczegółowy opis folwarku nurskiego. Zajmował on 4 włóki ziemi. Uprawiano tu: żyto jare, pszenicę, jęczmień, owies, proso, konopie i len. Plony z folwarku „p. starosta nie sprzedawa doma, ale je spuszcza do Gdańska”. Folwark był nastawiony na produkcję roślinną, „w tym folwarku nimasz zadnego bydła królewskiego, jedno [bydło] pana starościne”. Łąk przy tym folwarki niewiele, ledwo bywa siana brogów 2, które się rozejdą po dworze, nimasz co sprzedawać. Istniały też dwa ogrody „na których sieją wszystkie ogrodne rzecz na żywność dworską”. „Personel” folwarku nurskiego składał się z „podstarości samotrzeć, pisarz, klucznik, pani stara, dziewczki 2, parobek 1, woźnica co drwa wozi”²².

Po Leonardzie Kobilskim starostami nurskimi byli kolejno przedstawiciele rodu Podoskich i następnie Chądzyńskich, dawnych wójtów Nura²³.

Zachował się do naszych czasów spis podatkowy z 1578 roku. Według niego dochody z miasta wynosiły 414 zł 5 groszy, łącznie z folwarkiem i młynami płacono 608 zł podatków. W mieście mieszkali rzeźnicy i piwowarowie, którzy płacili podatki. Istniały też inne cechy rzemieślnicze, ale nie zostały wymienione ponieważ ich nie płaćcy (zwolnienia)²⁴.

W latach 1563-1647 Nur był miejscem popisy rycerstwa ziemi nurskiej. Był to przegląd wojsk pospolitego ruszenia. W 1648 roku miasto i szlachta z ziemi nurskiej ofiarowali na potrzeby wojenne (wojny kozackie) oddział złożony z 100 jeźdźców oraz zobowiązali się do zwołania pospolitego ruszenia²⁵.

Kolejna lustracja została przeprowadzana w 1617 roku, niewiele się tu zmieniło od 1564 roku. Miasto zapewne jeszcze lepiej się rozwijało, ponieważ poprzednio dniem targowym był wtorek, a według kolejnej lustracji, ustalono nim również piątek. Wzrosła liczba rybaków z 10 do 17 osób. Młynów na Bugu nadal było 9, lustracja nie wspomina o pozostałych trzech, wymienionych w poprzedniej lustracji. Starostwo nurskie należało ówczesnie do Jana Chądzyńskiego²⁶.

W dniu 25 VIII 1643 roku starostwo nurskie uzyskał Marek Wodyński, który jednak już miesiąc później otrzymał zezwolenie na cesję przywileju na rzecz Wojciecha Pogorzelskiego, a ten w 1649 scedował go na Stanisława Brzóske²⁷.

Opis Nura pozostawił Jędrzej Świącicki w słynnym dziele *Topographia sive Masoviae descripto autorhe Andrea Swiecicki*, wydanym w 1634 roku (warto wspomnieć, iż Świącicki miał urząd pisarza ziemi nurskiej i pochodził z tej ziemi). Opis Nura po łacinie w przekładzie Stanisława Pazyry brzmi następująco: *Nur leży w odległości dwudziestu tysięcy kroków od Broku, tak samo odległy się Brok od Kamieńca i o tyleż samo od Kamieńca Radzymin. Lecz chociaż Nur po wiejsku*

¹⁹ Tamże, s. 167.

²⁰ Tamże, s. 168.

²¹ Tamże.

²² Tamże, s. 171.

²³ *Lustracja województwa mazowieckiego*, część I 1617-1620, Wrocław 1968, s. 138.

²⁴ Pazyra S, *Geneza i rozwój miast.....*, s. 400.

²⁵ Zakrzewski A, *Nur zarys dziejów.....*, s. 461.

²⁶ Tamże, s. 138-139.

²⁷ *Lustracja województwa mazowieckiego*, część II 1660-1661, Wrocław 1989.

zabudowany i niewiele ma ładnych budynków, jednak pod względem zamożności mieszkańców zajmuje pierwsze miejsce przed innymi (w ziemi nurskiej przyp. L.Z.) Oni [mieszkańcy] to jako główne zajęcie uprawiają gorliwie handel i skupowany za bezcen roczny plon zboża, który daje bardzo urodzajna gleba, spławiają statkami do Gdańska. Bug bowiem (...) przepływa obok Nura i zwróciwszy bieg nieco w kierunku zachodnim, tak bardzo zbliża się do Narwi, że odległość pomiędzy nimi nigdzie nie przekracza trzydziestu dwóch tysięcy kroków, a gdzieś tam zmniejsza się nawet do połowy tego (...)²⁸.

Jak widać Nur jeszcze w pierwszej połowie XVII wieku należał do ludnych i bogatych miast mazowieckich. Był to złoty okres rozwoju miasta. Wszystko zmieniło się w 1655 roku, w roku wybuchu II wojny północnej. Przez kilka lat wojska: szwedzkie, brandenburskie, rosyjskie, polskie, kozackie, austriackie i siedmiogrodzkie pustoszyły całą Rzeczpospolitą. Po tej wojnie większość miast i wsi było w ruinie, a kraj stracił 1/3 ludności.

Początkowo Nur uniknął poważniejszych przemarszów i działań wojennych, jakie miały miejsce w latach 1655-1656. Dopiero w pierwszych dniach maja 1657 roku przez Nur przemarszerował hetman Potocki na czele dużych sił polskich²⁹. Ów przemarsz wojsk polskich nie był jednakże zbyt uciążliwy. Dopiero miesiąc później, w pierwszych dniach czerwca 1657 roku, przemarszerowały tędy wojska szwedzkie pod wodzą Karola Gustawa, a tuż za nim przeszedł książę Rakoczy na czele Siedmiogrodzian i Kozaków³⁰. Zapewne ten właśnie przemarsz przyniósł miastu największe straty. Wojska siedmiogrodzkie trudno było nazwać wojskiem, a raczej zbieraniną różnego rodzaju rzezimieszków, która gdziekolwiek się pojawiła powodowała zniszczenie i grabieżę, głównie wśród ludności cywilnej. Działania wojenne w drugiej połowie 1657 roku i w następnych latach przeniosły się na Pomorze, lecz te majowe i czerwcowe przemarsze wojsk wystarczyły, żeby zniszczyć Nur, który praktycznie już nigdy nie podźwignął się z upadku. Po wojnie cały kraj był zniszczony, handel zbożowy, będący podstawą rozwoju miast, upadł. Europa, sama zniszczona wojną trzydziestoletnią, nie potrzebowała polskiego zboża.

O rozmiarze tragedii, jaka miała miejsce w 1657 roku, świadczy lustracja dóbr królewskich z roku 1660, czyli już kilka lat po wojnie. Lustracja dosyć sucho informuje o stanie miasta, ale można się z niej domyślić, co się tu wydarzyło: „Na ten czas nie znajduje się włók osiadłych, tylko nro 1 1/2, inne puste leżą i miasto funditus spalone przez nieprzyjaciela”. Uprawiano więc zaledwie maleńką część z 50 włók ziemi, jakie należały do miasta. O upadku miasta świadczą też wymiary podatków płaconych przez mieszczan. W 1617 roku z tytułu cła ziemnego i wodnego płacono w sumie 115 florenów, w 1660 tylko 12 florenów. Młyny płaciły niegdyś 80 florenów rocznie, w 1660 - 24 floreny, przy czym wspomniano tylko o 1 młynie. Upadł całkowicie folwark, o czym napisano: „folwark przy tym mieście na ten czas pusto leży”³¹.

W czasie działań wojennych został całkowicie lub częściowo zniszczony miejscowy kościół.

Rozwojowi nie sprzyjała polityka kolejnych starostów którzy, mimo iż byli urzędnikami królewskimi, to czerpali dochody nie z kasy królewskiej, ale z podległego im starostwa. Po wojnach szwedzkich starostowie wzmożli naciski na większy wymiar danin i podatków, a słaba władza królewska nie była w stanie ochronić mieszkańców królewszczyzn przed wyzyskiem.

Dominacja szlachty w ówczesnej Polsce dawała o sobie znać również w miastach. Prawom miejskim podlegał obszar miasta, ale dzięki zabiegom szlachty tworzone w nich tak zwane jurydyki, czyli eksterytorialne enklawy w miastach. Czasem były to pojedyncze domy, czasem było ich kilka. Mieszkańcy jurydyk - szlachta, księża i ich ludzie - nie podlegali prawom miejskim. Nie sprzyjało to utrzymaniu ładu w mieście i stało się przyczyną upadku gospodarczego. Jurydyki nie płaciły podatków miejskich i często były miejscem pracy tak zwanych partaczy, czyli rzemieślników nie należących do cechów miejskich, którzy zatem nie płacili podatków. Podobne zjawisko miało miejsce w Nurze. W 1678 roku cztery włóki ziemi zwane *Zarębskie*, należące do Jerzego Ossolińskiego, zostały wyłączone z terenów miejskich³². W XVIII wieku powstały kolejne jurydyki w Nurze³³.

²⁸ Pazyra Stanisław, *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święcickiego*, Warszawa 1974, s. 155.

²⁹ Wimmer J. *Wojna polsko-szwedzka 1655-1660*, Warszawa 1973, s. 184..

³⁰ Tamże, s. 185.

³¹ Tamże, s. 175.

³² Pazyra S. *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 370-373.

³³ Tamże, s. 386.

Tak więc Nur, w drugiej połowie XVII wieku, był miastem bardzo zniszczonym, z niewielką liczbą mieszkańców. Zniszczony został również kościół i dopiero w 1693 roku mieszczanie zdołali go odbudować. Był on drewniany, ale „zgrabnym i styl gotycki przypominającym kształtem”³⁴.

Nur nadal był miejscem zbierania się sejmików, siedzibą urzędu grodzkiego, ale zapaść gospodarcza sprawiła, iż stał się niewielką osadą. Do tego doszły jeszcze działania wojenne III wojny północnej z pierwszych lat XVIII wieku, która była równie niszczycielska jak „potop szwedzki”. Nur w tym czasie był już miastem podupadłym. Dzierżawcy dóbr królewskich często dopuszczali się nadużyć wobec mieszkańców, wykorzystując fakt, iż miasta nie posiadały już przywilejów królewskich, które zostały zniszczone lub uległy spaleni. Bezlitośnie łupili oni mieszkańców królewszczyzn, a ci nie mieli się na co powołać. Tak też było w Nurze. Ratunkiem było odnowienie przywilejów królewskich. Mieszczanie nursecy radzili „jakoby do praw dawnych przyjść mogli”. Do ówczesnej elity miasta należeli: Andrzej Pliszka, bednarz i Jakub Kobyliński. W 1727 roku postanowiono wysłać do Warszawy miejscowego nauczyciela (bakalarza) Kobyłeckiego, który miał odnowić przywileje królewskie. Nauczyciel Kobyłecki, nie mogąc dotrzeć do dworu królewskiego, znalazł w Warszawie jakiegoś Niemca, który „przepisał przywilej stary na nowy pergamin, pieczęć adoptował i królewską rękę zmyślił”. Po powrocie do Nura nauczyciel nie chciał pokazać dokumentu mieszczanom i ci oskarżyli go o defraudację 160 zł, jakie mu dano na wyjazd³⁵. Dopiero w 1746 roku udało się odnowić przywileje Nura.

Do początku XVIII wieku starostwo nurskie należało do różnych rodzin szlacheckich, kilkakrotnie należało do rodziny Chądzyńskich, a w drugiej połowie XVII wieku urząd ten posiadali też Godlewscy. Wiek XVIII to czas dominacji magnackiej rodziny Ossolińskich. W dniu 6 I 1706 Franciszek Maksymilian Ossoliński otrzymał starostwa nurskie i ostrowskie³⁶. Ossoliński zrobił wielką karierę w ówczesnej Polsce, został podskarbis nadwornym w 1714, w 1722 marszałkował sejmowi i w 1729 roku został podskarbis koronnym (minister finansów). Zaszczyty związane były z dynastią Sasów, jednak w 1733 roku poparł Stanisława Leszczyńskiego, a nie syna Augusta II Sasa. Gdy Leszczyński przegrał bitwę o polską koronę i przeniósł się do Francji, Ossoliński podążył za nim. Tam królowie francuscy mianowali go parem i księciem Francji. Zmarł na emigracji. Jego następcą został syn, Tomasz.

Tomasz Ossoliński, jak opisuje go Stanisław Leszczyński, „był słabego zdrowia, a do tego falując na oczy i nie zdając się być podobnym do świata” został przeznaczony na księdza. Jednak pod wpływem „złej kompani” porzucił seminarium. Zamieszkał we Francji, otrzymując liczne zaszczyty i godności. W 1738 roku otrzymał od ojca wieś w pobliżu Ciechanowca. W tym samym roku podjął nie udaną próbę samobójczą i w atmosferze skandalu przyjechał do Polski (we Francji miał mieć romans z dwórką królewską). W Polsce, szcycąc się listami polecającymi, został w 1739 roku starostą nurskim. Wybierano go na posła z ziemi nurskiej, przewodniczył też miejscowemu sejmikowi. Wiele zawdzięcza mu Ciechanowiec, należał do jego dobroczyńców. Popierał konfederację barską i przez to popadł w konflikt ze szlachtą z ziemi nurskiej, podczas jednego z sejmików został dotkliwie pobity w miejscowym kościele. W 1774 roku sejm pozbawił go urzędu starosty nurskiego³⁷. Na tym samym sejmie starostwo nurskie otrzymał Jan Lanckoroński³⁸. Jednak w tym czasie ranga Nura obniżyła się, w 1775 roku sądy ziemskie przeniesiono stąd do Ostrowi Mazowieckiej³⁹.

Od początków XVIII wieku w mieście notuje się również ludność żydowską. Współżycie Polaków i Żydów układało się różnie. Według zeznań Żydów, w 1727 roku kilkoro mieszczan nurskich zniszczyło niewielką świątynię żydowską i ciężko pobiło Żyda imieniem Lelko⁴⁰. Jednak ludność żydowska była początkowo bardzo nieliczna, jeszcze w początkach XIX wieku liczyła zaledwie do 10 osób.

W końcu XVIII wieku państwo polskie powoli chyliło się ku upadkowi. Nur był miastem królewskim, ale spis właścicieli ziemskich z 1784 roku pokazuje, iż wiele gruntów w mieście przeszło na własność bogatej szlachty (jurydyki). Spis ten wśród właścicieli wymienia rodziny:

³⁴ Zakrzewski A, *Nur zarys dziejów*....., s. 461.

³⁵ Turska Z, *Oskarżenia oskarżają*, Warszawa 1960, s. 47-48.

³⁶ *Polski Słownik Biograficzny*, tom XXIV, s. 391.

³⁷ *Polski Słownik Biograficzny*....., tom XXIV, s. 425.

³⁸ *Słownik Geograficzny*....., tom VII, s. 312.

³⁹ Zakrzewski A, *Nur zarys*....., s. 461.

⁴⁰ Turska Z. *Oskarżenia oskarżają*....., s. 143.

Lanckorońskich, Ossolińskich, Kuczyńskich, Wodzyńskich, Siennickich, Zalewskich, dział ziemi posiadał też miejscowy proboszcz⁴¹.

Podczas powstania kościuszkowskiego patriotyczna szlachta nurska przystąpiła do niego. W dniu 19 IV 1794 roku ziemianie nurscy zgłosili akces do powstania. Pod aktem podpisał się Karol Wodzyński, ostatni starosta nurski⁴².

W końcu 1794 roku, po upadku powstania kościuszkowskiego, kraj znalazł się pod okupacją rosyjską. Rosjanie ustanowili tu zarządcę, niejakiego Markowicza. Mieszkańcy Nura tak opisywali Markowicza: „*Okazuje się, że Markowicz rzadko w polu pokazał się, ta z zbiorem jako też zasiewem spóźniał się (...) do robocizny nie zajrzał tylko pijaństwa pilnował. (...) Z Moskalami pił, śpiewał, dziewczki młode dla nich zaganiać ze wsi kazał. (...) Czeladzi ani mięsa, ani słoniny nie dawał, tylko czeladź z upadającego dobytku żywiła się. (...)*”⁴³. Pod takimi rządami trudno było się Nurowi wydobyć z zapaści gospodarczej.

W 1795 roku nastąpił III rozbiór Polski. Okolice te zostały włączone do Prus Nowowschodnich. Nur stał się miastem rządowym w obwodzie ostrołęckim i departamencie płockim. W tym czasie Nur był niewielkim miastem, w 1777 roku liczył 63 domy, natomiast w 1797 roku 72 domy i 432 mieszkańców⁴⁴.

Okupacja pruska trwała do początków 1807 roku. Następnie obszar ten zdobyły wojska francuskie i utworzono Księstwo Warszawskie. Nur włączono do powiatu ostrołęckiego i departamentu płockiego. Według danych z 1807 roku w mieście mieszkało 10 Żydów i 597 chrześcijan⁴⁵. Nur należał do mniejszych miast w powiecie ostrołęckim.

Władze Księstwa Warszawskiego w 1808 roku mianowały nowych burmistrzów w miastach departamentu płockiego, burmistrzem Nura został Jacenty Budziszewski⁴⁶.

Księstwo Warszawskie, namiastka państwa polskiego, było państwem satelickim wobec Francji i służyło jako zaplecze kadrowe i gospodarcze dla licznych wojen napoleońskich. Wyzysk gospodarczy nie sprzyjał rozwojowi, spowodowało to spadek ludności. W 1810 roku liczbę mieszkańców szacowano tylko na 435 osób⁴⁷.

Latem 1812 roku Napoleon wyruszył na Moskwę gdzie poniósł klęskę. W początkach 1813 roku do Księstwa Warszawskiego wkroczyły wojska rosyjskie. Dwa lata później podjęto decyzję o utworzeniu Królestwa Polskiego. Nur był nadal miastem rządowym, należał do powiatu ostrołęckiego i województwa płockiego.

Po 1815 roku w Polsce zapanował wreszcie pokój. Obraz miasta był żałosny: ulice, rynki i drogi były piaszczyste, niebrukowane, domy jedno- lub dwurodzinne, drewniane, kryte słomą. Co kilkanaście lat takie miasta padały ofiarą pożarów. Wiele budynków było opuszczonych. Jak pisano w 1817 roku o Nurze: „*miasteczko jak uboga wieś wyglądało. Tylko bruki daleko na polach odkrywane i place na role zajęte wskazywały ślady, jak było niegdyś obszerne*”⁴⁸.

Władze Królestwa Polskiego podjęły starania, których celem było podniesienie poziomu miast w Polsce. Dokonano pomiarów, uregulowano ulice i place, rozpropagowano budownictwo murowane. Miasto zaczęło się rozwijać. W 1827 roku Nur liczył 75 domów i 514 mieszkańców⁴⁹.

W listopadzie 1830 roku wybuchło powstanie listopadowe. Nur stał się tym razem terenem starć polsko-rosyjskich. Dnia 17 V 1831 siły grupy operacyjnej Tomasza Łubieńskiego starły się pod Nurem z oddziałem rosyjskim i wyparły wroga z miasta, które stało się na pewien czas bazą wypadową generała Łubieńskiego. Stąd nastąpił też atak na Ciechanowiec. Jednak Rosjanie, pod wodzą feldmarszałka Dybicza, w dniu 22 maja natarli na Nur. Na polach między Nurem, Strękowem, Żebrami i Tymiankami stoczono bitwę. Przewaga była po stronie wroga. Polacy bitwę przegrali, ale Łubieński zdołał wyprowadzić z okrążenia większość swoich sił. Straty polskie wynosiły około 90 zabitych i rannych, Rosjanie stracili tyle samo żołnierzy. W pobliżu wsi Żebry mieszkańcy usypali mogiłę na pamiątkę tych wydarzeń, która istnieje pod dziś dzień⁵⁰.

⁴¹ *Regestr Diecezjów.....*, s. 395.

⁴² Zakrzewski A, *Nur –zarys dziejów.....*, s. 463.

⁴³ Turska Z. *Oskarżenia oskarżają.....*, s. 149.

⁴⁴ Pazyra S, *Geneza i rozwój.....*, s. 400.

⁴⁵ Kociszewski A, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1983., s. 211.

⁴⁶ Kociszewski A, *Mazowsze.....*, s. 480.

⁴⁷ Zakrzewski A, *Nur –zarys dziejów.....*, s. 463.

⁴⁸ *Encyklopedia powszechna*, tom XIX, Warszawa 1865, s. 627.

⁴⁹ *Tabella Miast i Wsi.....*, tom II, s. 53.

⁵⁰ Zakrzewski A, *Nur –zarys dziejów.....*, s. 465.

Po powstaniu listopadowym sytuacja miasta nie uległa poprawie. Mieszczanie utrzymywali się głównie z rolnictwa, drobnego rzemiosła i handlu. Zaczęło przybywać ludności żydowskiej.

W 1853 roku kościół, pochodzący jeszcze z końca XVII wieku, został rozebrany z powodu złego stanu technicznego. Zamiast niego wystawiono drewnianą kaplicę ze słomianym dachem⁵¹.

Według danych z 1860 w Nurze mieszkało 813 osób, w tym 299 Żydów. W miasteczku stało 80 drewnianych budynków, dwa wiatraki, a także magistrat, szkoła elementarna i stacja pocztowa. Odbywały się tam trzy jarmarki rocznie⁵².

W 1863 roku wybuchło powstanie styczniowe. Wielu mieszkańców Nura i okolic wzięło w nim udział. W pamięci zachowały się nazwiska: Kajetana Topaczewskiego, Macieja Mościckiego, Tomasza Zdrojewskiego, Leona Piotrowskiego, Wacława Topaczewskiego oraz wielu innych. Część, z obawy przed represjami, musiała się ukrywać, część wyemigrowała do Ameryki. Wielu mieszkańców Nura uniknęło aresztowania dzięki nieznanemu bliżej Polakowi z armii rosyjskiej, który ich przed nimi ostrzegł. Został za to rozstrzelany w miejscu zwanym „na Grodzi”⁵³.

Po upadku powstania władze zreorganizowały podział administracyjny kraju. Nur został włączony do powiatu ostrowskiego i guberni łomżyńskiej. W 1869 roku dokonano przeglądu miast i większość z nich straciła prawa miejskie. Tak też stało się z Nurem. Dawne miasto zyskało status osady miejskiej. Nie była to kara za udział w powstaniu, ale racjonalna polityka gospodarcza. Miasta płaciły większe podatki niż wsie i takie obniżenie rangi często przynosiło korzyści tym miasteczkom, które dzięki temu lepiej się rozwijały i często odzyskiwały prawa miejskie w czasach II Rzeczypospolitej.

Nur zachował cechy miasta, duża w tym zasługa Żydów, którzy poprzez zajmowanie się handlem i rzemiosłem utworzyli tam lokalny ośrodek handlowy i usługowy. Opis Nura w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* z 1886 roku informuje: *Nur osada miejska, gmina i parafia Nur. Leży na prawym brzegu rzeki, wznoszącym się tu około 40 stóp nad poziom wody, odległość 14 wiorst od Ciechanowca, 15 wiorst od Czyżewa (...), 30 wiorst od Ostrowa, 78 wiorst od Siedlec, 130 wiorst od Warszawy. Rzeka Bug odgranicza osadę od guberni siedleckiej. Nur posiada obecnie kościół parafialny drewniany, szkołę początkową, stację pocztową, 100 domów i do 1 200 mieszkańców*⁵⁴.

Kolejny opis pochodzi z 1902 roku. Czytamy w nim: *Nur, osada, dawniej stolica ziemi nurskiej, nad rzeką Bugiem, w guberni łomżyńskiej, powiecie ostrowskim, o 15 wiorst od stacji kolejowej Czyżewo. Domów 116. Ludności 1300. (...) wojny szwedzkie i kłęski ekonomiczne w latach następnych zrujnowały miasto, które podobno posiadało nawet kilka kościołów. Obecnie zupełnie zubożało. W 1806 roku liczyło zaledwie 400 mieszkańców. Handel upadł, rzemiosło nędzne, domy drewniane (...). W osadzie istnieje szkoła początkowa, urząd gminny, cztery sklepy i apteka. Poczta w Ciechanowca. Jarmarków pięć*⁵⁵.

Początek XX wieku to czas wystąpień antycarskich. Do czołowych organizatorów tego ruchu należeli: S. Kosakajtis - miejscowy nauczyciel⁵⁶, ksiądz Jan Koncki oraz mieszkańcy Nura: Jan Terlikowski i Leon Piotrowski⁵⁷. Właśnie z ich inicjatywy w latach 1905 i 1906 wywołano w Nurze i okolicach wiele spotkań patriotycznych, kolportowano ulotki, żądano polepszenia warunków pracy i nauczania w języku polskim⁵⁸. Efektem tego było wprowadzenie języka polskiego do szkół, co miało miejsce również w Nurze. Powstała tu także niewielka biblioteka. Według danych z 1909 roku w Nurze było 1 431 stałych mieszkańców i kilkudziesięciu czasowych. Dużą część stanowili Żydzi (prawie 400 osób)⁵⁹.

W 1914 roku wybuchła I wojna światowa. Wojska rosyjskie były powoli wypierane z terenów Królestwa Polskiego. Walki nie ominęły Nura, który został częściowo spalony. W dniu 12 sierpnia 1915 roku rozpoczęła się okupacja niemiecka. Trwała do listopada 1918 roku. Wtedy to

⁵¹ *Encyklopedia powszechna*, tom XIX, Warszawa 1865, s. 628..

⁵² Tamże

⁵³ Zakrzewski A, *Nur –zarys dziejów.....*, s. 466-67.

⁵⁴ *Słownik Geograficzny.....*, tom VII, s. 312.

⁵⁵ *Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim, opracował Leonard de Verdmom Jacques*, Warszawa 1902, s. 173.

⁵⁶ Był to zapewne Litwin, który wielu wtedy wygnano z Litwy do Polski za działania antyrosyjskie. Wygnani Litwini stali się inspiratorami działań antyrosyjskich również w Polsce.

⁵⁷ Zakrzewski A, *Nur –zarys dziejów.....*, s. 468.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, s. 470.

członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej oraz ochotnicy rozpoczęli rozbrajanie Niemców, w którym brali udział: Jan Kaniuk, Stanisław Kopczewski, Franciszek Kamiński, Jan Terlikowski, Stanisław Terlikowski oraz Ignacy Piotrowski⁶⁰.

W okresie międzywojennym Nur był niewielką miejscowością, lokalnym centrum usługowo-handlowym, siedzibą urzędu gminy⁶¹.

Spis powszechny z 1921 roku informuje, iż istniało tu 218 domów i 2 inne budynki mieszkalne. W Nurze mieszkało 1 363 osoby: 702 kobiety i 661 mężczyzn. Pod względem wyznaniowym 963 osoby podały wiarę katolicką, a 400 wiarę mojżeszową. Jeżeli chodzi o narodowość, to większość podało narodowość polską, tylko 135 osób - żydowską. Świadczy to o postępującej asymilacji ludności żydowskiej⁶².

Według danych z 1929 roku, z *Księgi Adresowej Polski*, Nur był osadą miejską w powiecie ostrowskim. Sąd pokoju miał siedzibę w Czyżewie, sąd okręgowy (II instancja) w Łomży. Na miejscu była poczta i urząd gminy. Targi odbywały się co środę. Miasto miało też ochotniczą straż pożarną, jej komendantem był ówczesnie (lata dwudzieste) Czesław Murawski. Nie było tu zakładów przemysłowych, za to wiele sklepów i zakładów usługowych. Bednarzem był J. Kowalski, zakłady ciesielskie posiadali: S. Bujalski, S. Dąbrowski, T. Dąbrowski, E. Ser i S. Wikt. Garbarnie prowadził L. Trzeciński. Kowalami byli: H. Ser, W. Ser i S. Wawrzonek. Zakłady krawieckie prowadzili A. Ser i J. Śpiewak. Kuźnikiem był L. Trzeciński. Murarstwem trudnił się K. Różycki. Olejarnie prowadził P. Pasternak. Rzeźnikami byli: M. Bas, A. Grosman, W. Sobol. Zakłady stolarskie należały do: E. Szulca i S. Wilka. Szewców było trzech: A. Gerfinkel, S. Jakubowski i I. Mankuta⁶³.

Istniały też liczne sklepy bławatne, które należały do: R. Kaliny, A. Majnowicza, C. Murawskiego i R. Orlińskiego. Sklepy z artykułami kolonialnymi zaś do: K. Białegostoku, F. Malinowicza, S. Pasternaka, G. Piętki, G. Radzyńskiej i G. Radzyńskiej. Handlem końmi trudnił się M. Kreplak. Zakład ogrodniczy należał do Władysława Łapińskiego. Było kilka piekarni, należały do J. Danenberga, E. Langlejba i C. Ożarowicza. W osadzie była piwiarnia, której właścicielem był Sz. Pasternak i sprzedawał piwo marki Dojlidy. Sklep z wędlinami należał do A. Grosmana. Zajazd (restauracja) zaś do B. Myślibowskiego. W osadzie działała kooperatywa (spółdzielnia) o nazwie „Nadzieja”⁶⁴.

Nie zabrakło też w Nurze apteki prowadzonej przez niejakiego I. Herniczka. Akuszerką trudniła się S. Sidor⁶⁵.

Szczegółowy opis gminy Nur można odnaleźć w piśmie samorządowym „Przebój”(nr 4 z 1931 roku). Czytamy w nim: „*Gmina zajmuje 6 362 ha obszaru, ludności 5 260, administracyjnie podzielona jest na 16 sołectw. Gleba na ogół b. dobra, przeważnie pszenno-buraczana. Kultura rolna drobnych gospodarstw stoi na niżej średnim poziomie przez małe zrozumienie wśród mieszkańców, istniejące zaś jedno kółko rolnicze jest mało żywotne. Hodowla słabo się rozwija (...). Jedno jest tylko wzorowe gospodarstwo, prowadzone pod kierunkiem instruktora rolnego. Przy P.W. prowadzone są poletka doświadczalne z konkursami. Obecnie jedna trzecia gminy znajduje się w trakcie komasacji. Dobrze prosperują 2 mleczarnie spółdzielnie.*

W 1930 roku ukończono brukowanie pół kilometra drogi gminnej, obecnie przystępuje gmina do zabrukowania osady Nur i położenia chodników. Drogi gruntowe są okopywane i stale poprawiane. Szkoły mieszczą się w trzech lokalach wynajętych i w jednym własnym. Są one nieodpowiednie dla potrzeb szkolnych.

Straże pożarne są trzy, z tych 2 są dobrze wyekwipowane i obie mają własne remizy. Czynny jest 1 oddział Strzelca, 1 Kasa Stefczyka, 1 Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej.

Ogólny budżet na rok 1930-1931 wynosi 29 864 zł i 30 gr. W tem na szkolnictwo 6 057 zł, na opiekę społeczną 1 600 zł.

W skład Rady Gminnej wchodzi Pp: Władysław Godlewski, Ksawery Pędzich, Bolesław Jaźwiński, Antoni Tupaczewski, Aleksander Ołowski, Stanisław Tymiński, Jan Krysiński, Jan Murawski, Stanisław Korycki, Stanisław Szczęśniak, Józef Szuligowski i Stanisław Wojtkowski. P.o.

⁶⁰ Tamże, s. 471.

⁶¹ Tamże, s. 472.

⁶² *Skorowidz.....*, s. 65.

⁶³ *Księga Adresowa Polski.....*, s. 142.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Tamże.

wójta gminy od grudnia 1930 roku jest Stanisław Tryniszewski. Sekretarzem do października 1929 p. Edward Sienkiewicz. Zastępcą sekretarza jest p. Julian Dębkowski”⁶⁶.

Rozwój Nura i pokojowe współzycie ludności polskiej i żydowskiej przerwała II wojna światowa.

⁶⁶ „Przebój” *Czasopismo poświęcone samorządom i polityce społecznej*, nr 4 z 1931 roku, s. 43-44